

Asztalos Zoltánné, sz. Toókos Ildikó*

Az interjút készítette: Timár Lajos és Hosszú Gyula

Szerkesztette: Timár Lajos és Kádár Judit

Debrecen, 2010-2013.

Édesapám katonai karrierje

Édesapám, Toókos Gyula¹ egy erdélyi kis faluban, Vajasd községben született. Nagyenyed és Gyulafehérvár között van ez a község. Nagyapám ott volt esperes-lelképásztor, Gyulafehérváron volt esperes, de nem költözött be soha Fehérvárra, hanem otthon maradt a falujában, és onnan intézte az esperesi teendőit is. Neki 11 gyermeke született. És ezek közül 7 élte meg a felnőttkort, illetve késő öregkort, mert mindegyik nagybácsi, nagynéni hosszú életű volt. Édesapám volt az utolsó előtti gyermek. Nagyon eleven, erős testalkatú és ambiciózus valaki volt. Herculesre szeretett volna hasonlítani, mert ő is érezte, hogy erős, és ilyenformán került a katonai pályára. Tulajdonképpen Nagyenyeden végezte az alsó négy gimnáziumot – akkor még úgy mondták, az alreált –, és onnan került aztán be Sopronba, a katonaiskolába. Jó nagy távolság ez, az ország keleti, Nagy-Magyarország keleti részéről a nyugati szélére elkerülni. De hát ez volt a lehetőség. Testvérei is tanultak, és nagyapám nem győzte volna egyetemen taníttatni az értelmes, talpraesett fiát, mert ez államköltséges iskola volt abban az időben. Így került katonai pályára.

Kecskeméten kezdte a szolgálatot a huszároknál – ezt nagyon lényeges kihangsúlyoznom, erre mindig nagyon büszke volt. Nemcsak huszár, hanem *honvédhuszár*. Tehát magyar alapítású és magyar kézben lévő honvédhuszár ezredeknek volt a tagja. Akkor egy volt Nagy-Magyarország, és ezen belül helyezték a katonákat el. Érdekes módon Erdélyben nem szolgált. Zalaegerszegen szolgált, még aztán Pápán, ott pár évet töltött el. Miskolcra vitték ki a frontra, mert kitört az első világháború, és egyenesen az orosz frontra vitték.

Meg is sebesült. Egy csúnya térdlövést kapott, amivel sokáig kórházban volt. Le is akarták vágni a lábát, de nem engedte. Azt mondta, hogy inkább bicegni fog, de a saját lábával. És csodálatos módon meggyógyult. Tornáztatta, erőltette. Miután

kivették a gipszből, kiderült, hogy egészen visszahúzódtak az ínak, egészen elpetyhüdtek a gipsz alatt. Ezt nagy akaraterővel tornáztatta, és aztán a végén jó lett. Miután felépült, még bottal járt. Akkor azt mondta, hogy ő nem ül otthon Pesten a kórházban, egyébként nincs semmi baja, ez idővel fog javulni. Vezérkari tiszt volt. Azt mondta, Oroszországba nem megy vissza, azt már nem bírja – ott látta az embernek meg az állatnak a kínját a sárban. Látta Ukrajnában, hogy szakadtak meg a lovak. Húzták a kis ágyúkat – az csak súly volt, hiába kis ágyú –, beleragadtak a sárba, a lovak csak akartak húzni, és szívburokszakadást kaptak, ott rogytak össze. Oda nem!

Kérte magát egy száraz vidékre, hegyvidékre: Doberdóra. Mondták a barátok: „Te Gyula, te bolond vagy, az a legveszedelmesebb harctér!” Azóta is többektől hallottam már, hogy milyen szörnyű hely volt. Akkor egyszer csak jött a parancs fentről, hogy az oroszok megint támadtak. Onnan Ausztrián és az egész országon keresztül megint kivitték őket Oroszországba, az orosz frontra. Onnan 1916-ban vezényelték a Kárpátokba, mikor az első román betörés volt, és ott a maroshévízi csatán fejezte be. Nem aludt napokig. Fizikailag, nyilván idegileg is teljesen kimerült. Azt hiszem, hogy az is hozzájárult, annak az élménye, ahogy újraélte és leírta: besegített abba, hogy olyan hirtelen ment el ebből a földi világból. Felizgatta azoknak az emlékeknek az írása.

Jó messze van, Frankfurt tájékán az a hely, ahova vitték idegstanatóriumba. De hála Istennek, ebből teljesen kigyógyult. Úgyhogy erős szervezete csak legyőzte ezeket a túlterheléseket. Azután pedig már a háború vége következett. Igen. A románok ismételt erdélyi betörése, majd bevonulása Budapestre. Nagy büszkén hirdették, hogy elfoglalták Budapestet. Hát könnyű volt, mikor itt teljes káosz volt, akkor volt a vörös uralom, a kommün.

Ő itt maradt Magyarország területén, és szervezte a Székely Hadosztályt², mert az erdélyi származású tiszteknek, altiszteknek és legénységnek fájt, hogy oda bevonultak a románok, és harc nélkül elfoglalták Erdélyt, betelepédtek oda. Gyerünk, valamit tenni kell! Akkor már visszaút nem volt, mert édesapámat leírták az élők sorából a románok. Elfogatási parancs volt ellene kiadva, úgyhogy már soha többet nem mehetett haza Erdélybe, csak később, amikor felszabadult egynéhány évre Kolozsvár, Észak-Erdély.

Aztán volt még egy fontos állomás – Szeged. Ott alakult meg a magyar ellenkormány. Horthy Miklós megválasztásánál két vezérkari tisztet múlt, hogy úgy állt össze az új kormány, Gömbös Gyulán és Toókos Gyulán. Honvédelmi miniszter kellett az országnak. Ki legyen? Katonaember, akinek híre is van, akit ismer a külföld is. Gömbös Gyulának volt egy javaslata, egy másik ember, de édesapámra bízták a végén. Így édesapám döntötte el, hogy akkor legyen Horthy. Szóval volt a vitatkozás ott a tisztek között, hogy melyiket a kettő közül. Azt mondta édesapám, hogy a neve is magyar, a másik nem magyar hangzású név. Magyar ember szívében is, ismeri a felsőbb köröket, hiszen Ferenc József mellett szolgált, és nem azért, mert nagyon aulikus lett volna, hanem azért, mert az volt a rend, hogy minden fegyvernemből négyévenként, rotációs módszerrel legyen mellette szárnysegéd. Történetesen akkor pont a haditengerésztől kellett valaki. Volt magasabb rangú is, mint Horthy, de Horthy nagyon jól ismerte a nyelveket, sok nyelven beszélt, és aztán így esett rá a választás akkor, mikor szárnysegéd kellett. Ez is besegített abba, hogy magasabb körökben ismert a neve.

A többiek hallgattak édesapámra, a vezérkari tisztnek a javaslatára. „Jól van. Akkor jöjjön Horthy.” De hogy? Hogy jöjjön Kenderesről? Kenderes akkor román megszállt terület volt. Onnan nem lehet olyan egyszerűen kijönni. Zsokénak öltözve, lóháton ment. A zsokék nem nagy potentátok, így átengedték. Siófokra mentek Horthyék. Szeged már a román zóna szélén volt, de a Dunántúl akkor még szabad volt. Akkor már utána voltak a vörös terror időszakának! Vágytak az emberek a békességre, a nyugalomra, a biztonságra vagyoniilag is, és az életet illetően is. Persze hogy hogy csatlakoztak egy olyan magyar erőhöz, amelyik ezt volt hivatva megadni nekik, vagy lehetővé tenni. Úgyhogy egyre szaporodtak, ahogy elindultak. Ezt hallottam Dunántúlon, ott lakott az egyik húgom, Tabajdon, az Alcsút melletti faluban, és ottani emberek is mesélték, ahogy a sógorom beszélgetett velük a régi időkről, és kíváncsi volt rá, hogy hogyan vélekedik erről a falu népe, az egyszerű parasztemberek. Ott mesélték, hogy: „Felcsaptunk Horthy mellé! Hogyne mentünk volna, mikor tudtuk, hogy magyar ember, és végét akarja vetni ennek a teljes felfordulásnak, anarchiának, ami akkor volt.”

Azon a bevonulási képen, a Gellért térnél, már nem véletlen, hogy Horthy mellett ül a lóháton apám. Bekerült a szűkebb körbe, Horthy szárnysegéde volt – de nem sokáig. Átadta a szárnysegédi állást egy Magasházy György nevezetű embernek, és

elhúzódt a közlelől, mert neki menyasszonya volt Erdélyben, leendő apósa pedig a tordai utolsó magyar alispán volt. Édesapám hozzá ment be jelenteni, amikor jött Arad felől, Gyulafehérvártól Torda felé, hogy mi a helyzet, útközben mit tapasztaltak. Vagonnal jöttek a székel hadosztály tagjai. Volt egy hátsó gondolata, mert meg akarta ismerni édesanyámat, akiről már Pesten sokat hallott egy barátjának a családjánál, aki nagyanyámnak volt unokatestvére; innen volt az ismeretség. Édesapámnak volt egy válása – Pápán laktak együtt még az első feleségével –, de aztán rájött arra, hogy annyira nem passzol a neveltetésük, felfogásuk, és ő családot szeretett volna, a feleségének meg nem lehetett, mert a tüdejével lett valami baja. Békességben elváltak.

És ez az ismerőse nagyon sajnálta, hogy egy ilyen komoly, szolid embernek nincs felesége. Azt mondta, van neki Erdélyben két húga, ezeket ajánlaná szívesen. És elmondta, hogy milyen az egyik, milyen a másik, és édesapámnak már akkor elvben édesanyám tetszett meg. A tordai megállás, kiszállás az alispáni hivatalba tulajdonképpen arra is jó volt, hogy megismerhesse. Bent laktak az alispáni lakásban akkor. Édesanyámat ott látta meg, és azt mondta, ez igen! Hallani már hallott róla, de így szemre is tetszetős, látta, hogy szolid is, tudta, hogy házias. Ilyen családra vágyott. És Isten adott négy gyermeket. De Budapestről akkor már ő nem mehetett többet haza Erdélybe, mert közben jött a fegyverletétel, amivel a székel hadosztály harcainak vége lett. Üldözött ember lett Romániában.

A rendőrsőskön a fényképe ki volt téve, hogy akárhol meglátják ezt az embert, le kell tartóztatni, mert azt a maroshévízi csatát teljesen az ő számlájára írták, amelynek ő volt az irányítója, a vezérkari tisztje. Tehát édesapám többet nem mehetett, és ő akkor azt mondta akkor, hogy ha menyasszonyjelöltjét meg akarja kapni, neki el kell tűnnie a porondról, és ne szerepeljen a neve se sehol. Így kérte magát a Hadtörténeli Levéltárba. Volt egy csomó feldolgoznivaló anyag ott a háború után, és ő ezt nagyon értette katonailag is és megfogalmazni is. Ott tulajdonképpen egy fedett állása volt, mint nagyon sok katonatisztnek. Így lehetővé vált, hogy háttérbe vonuljon, és a román titkosszolgálat ne kövesse minden lépését. Ott csendben eltűnt a szemük elől.

Édesapám ott volt a budaörsi csatában is. Jellemző a nemzet egységére, akkor, mikor már végre kimentek a románok. Már van egy államfőnk, aki egy becsületes

ember, és az országnak a javát akarja, az ő hívó szavára olyan gyorsan jöttek a helyőrségekből a katonák Pestre, vagonokkal szállították őket, mikor Károly király be akart jönni – már a második puccsa volt –, és akkor volt a budaörsi ütközet.³ Ott egyetemisták is belelkesültek, és jelentkeztek önként, hogy mennek és feltartóztatják, hogy ne jöjjön be ebbe az országba, mert itt már rend van. Ők voltak fegyelmetlenek, idegességükben hamarabb kezdtek löni. Édesapám megszervezte (Budaörsön van egy szűkület, a Törökugrató s ott jön a vonat keresztül), hogy mikor a vonat áthalad, akkor kezdik löni. Ezek hamarabb kezdtek. Közben Károly király emberei és csapatai kiugrálhattak, és szétszóródtak.

Édesapámat is elfogták akkor. Az állomás épülete mellett egy szobában kellett neki lenni. Még először Zita királyné is ott volt, és gúnyosan, megvetően (pedig egyenruhában volt, láthatta, hogy nem egy kis ifjonc) azt mondta: „Ti vagytok a mi foglyaink.” Aztán másképp történt a dolog. A vidéki helyőrségek beérkeztek, és úgy volt szervezve, hogy a Keleti pályaudvarra voltak irányítva a városi villamosok. Csak leszálltak a vagonokról, és egyenesen a villamosokkal lehetett kimenni Kelenföldre gyülekezni. Civil forgalom leállítva, a katonaságot pillanatok alatt kiszállították oda a város szélére.

Végül is megfordult a csata menete. Érdekes viszont, hogy a Dunántúlon elég sok királypárti katonatiszt volt. A vasutasok sem tartóztatták föl a vonatot. A magyar népnek azért a királytisztelete megvolt. A király! Ő jön, akkor álljunk mellé és segítsük. Nem mindenki tudta annak felfogni a súlyát, hogy mit jelent az, hogy egy Habsburg vagy egy magyar.

A Hadtörténeti Múzeum mellett a Vitézi Rend⁴ megalapításában is erősen benne volt. Nagyon szerettem mindig a történelmi visszaemlékezéseket hallgatni, és így maradt meg bennem. Ezután több vidéki helyszínre vezényelték, engem például Komáromban kereszteltek. Akkor levitte édesapám a családot, béreltek nekünk is szállást, hogy ott legyünk együtt. Én voltam a második gyermek. Legközelebb Nyíregyházára helyezték, a harmadik testvérünk, Enikő húgom már ott született. A negyedik Debrecenben. Tipikus katonacsalád.

Gyermekkor

Debrecen: felnevelkedésem helyszíne

Én teljesen Debrecenhez kötődöm, minden gyerekkori élményem oda köt. Poroszlai út, aztán később a Péterfia utca 9. Édesapa a városi elittel, a Vásáry-féle társasággal nem állt kapcsolatban, ők voltak a civilek, édesapám pedig a katonai vonal. És azon belül édesapám nekifogott gazdálkodni, és minden szabadideje arra ment el. Csak éppen a legszükségesebb társadalmi kapcsolatokat tartotta, mert ő a tanyát akarta felépíteni. A gazdálkodás iránti szeretet családi örökség volt... nagyon szép birtokot hozott létre, óriási munkával.

1926-ban kerültünk Debrecenbe. Édesapám 35-ben ment nyugdíjba valóságosan, azután már „csak” a vitézi törzskapitányi teendőket látta el. De azelőtt itt-ott kiszálláson volt csapattiszti munkája, nem volt olyan magas a fizetése. Mégis, az mit tett lehetővé? Mekkora lakást tudtunk bérelni? Ott a Péterfián, a Tanítóképző melletti épületben ötszobás lakásunk volt. Volt egy háztartási alkalmazottunk. Nem kellett külön szakács, nem vittünk olyan nagy házat. Édesanyám nagyon ügyes volt, tanulta is lány korában. Akkor még küldték a birtokos, nemes családok a gyerekeiket, hogy egy kicsit tanuljanak főzni különlegességeket, ezt-azt, amaszt, nyelveket tanulni, zongorázni, festeni. Édesanyám a zongorával nem sokra ment, mert nem volt jó hallása, de a festészet... Nagyon szép dolgokat festett, jó kézügyessége volt. A lakáshoz a bútort lassanként megvették. Ahol tudtak, ott Erdélyből segítettek nagyapámék; akkor már konszolidálódott a helyzet, és bank útján egy kis pénzt átutaltak. Szerette édesapám a szép régi dolgokat, a használt antik bútort. Nagyon szép volt a szalonunk például, ennek egy darabja itt ez az intarziás szekrény. Örülök is neki, hogy legalább egy darab megvan...

1926-tól Debrecenben éltünk – ott jártunk iskolába, édesapám is itt dolgozott –, de mi tulajdonképpen nem éltünk benne úgy a debreceni közösségben, mint az elgondolható lenne. Mert a katonaság egy külön egység volt Debrecenen belül. Azon belül is volt egy vitézi rend, a vitézeknek a csoportja, ezekkel voltunk jobb barátságban. Iskolákból, tiszti iskolákból, harcterről, innen-onnan ismerte édesapám őket. És a vidéken lakó birtokos családokkal kerültünk jó kapcsolatba. Vagy úgy, hogy Debrecenben is volt lakásuk, és ott társaságban összejöttek velük. Álmosdon

például volt egy tűzér altábornagy, letelepülve a feleségének az ősi birtokán, ővelük nagyon jó kapcsolatunk volt. Éppen tegnap került a kezembe egy levél, amit a felesége írt édesanyámnak apuka halála után; leírta, hogy milyen szép volt a Gyulatelkepuszta (így hívtuk azt a birtokrészt). Nem volt nagy, 127 hold az egész, úgyhogy nem voltunk nagybirtokosok. De azt szépen eltervezte a domborzatnak megfelelően, és akkor Álmosdról - azért hoztam ezt bele, hogy ez a néni írta –, őtőlük hoztunk jukkát; hegyes levelű, szép nagy fehér virága volt, az nagyon szerette a homokot. Abból például egy útkanyarban, egy rézsűnek a tetején egy sort ültetett. Van is fényképem róla, hogy ő egy 185 cm magas ember volt, és a jukka magasabb volt nála már. Olvastam tegnap ezt a levelet, és megmelegítette a szívemet a sok emlék, ami előjött. A baráti társaság katonatisztekéből került ki többnyire, akiknek ráadásul a közelben is volt birtokuk. Pont a határ másik oldalán van Csokaj, és onnan vett feleséget nagybátyám. Szóval így összegabalyodtak ezek a szálak is...

Aztán Balkány mellett van Abapuszta, ott lakott egy altábornagynak a családja, velük nagyon jó kapcsolatunk alakult ki, ő is vitéz volt. A másik bácsi is, az álmosdi is vitéz volt. Ilyenformán kerültünk kapcsolatba a vidéki birtokos családokkal is és Vay főispánnal.⁵ Van is egy fényképem róla, amit érdekes módon kaptam. Egy hajdani huszártiszt, édesapám nagy tisztelője, mondhatnám, rajongója adta, aki aztán a debreceni püspöki palotában lakott tanítónő hűgával és az öreg édesanyjával. A debreceni városháza előtt – nem tudom, milyen alkalom tiszteletére – állnak sorban, vagy hat-nyolc vezető ember. Édesapám is díszmagyarban, az alispán is díszmagyarban, és Vay is.

Nálunk a társasági összejövétel sajátos formája volt az „étkes terefere” – édesapám nevezte így. Évente két alkalom volt: az egyik a szűkebb baráti körnek, a másik a hivatalos, ahova azok jöttek, akiket illetett meghívni, de akikkel nem tartottunk olyan szoros kapcsolatot. Fel volt terítve - most svédasztalnak mondják -, nagy hosszú asztalon fel voltak rakva a különböző étkek. Minden házilag készült; édesanyám borzasztó ügyes volt, és járt is főzőiskolába, háziasszonyképzőbe, amikor elvégezte az iskolai tanulmányait. Nagyon szívesen is csinálta.

Mielőtt megnyílt volna a büféasztal, az a szoba addig le volt zárva, és akkor egy kis üdítőt kínáltak és perecet. Arra szívesen itták az emberek a bort, akár a fröccsöt üdítőnek. Felvágottak voltak, mert disznót mindig vágunk, nem is egyet, mert a

tanyára a cselédeknek ki kellett a konvenciót adni, és zsír vagy szalonna minden hónapban járt nekik.

Édesapám falujából menekült át két fiú – hol álltak volna meg, ha nem nálunk? –, és kérték az édesapám segítségét. Addig, míg aztán sikerült egyiket elhelyezni, a másik a házkörüli munkákban segített. Cserépkályhák voltak, télen behordani a fát segített, de ez csak átmeneti dolog volt. Mikor beleesett éppen egy téli időszak, mikor vendéglátás volt nálunk, „inasfélének” volt beöltöztetve, fehér kesztyű volt rajta, és ő úgy hordta a perces botot. Mikor már nagyok voltunk, nagyobb volt a mozgás a háznál, volt egy szobalányunk is.

Vásáry polgármester⁶ – akit túl liberálisnak tartott apám – nem volt nálunk, de Baltazár püspök⁷ sem. Ő is egy kicsit liberálisabb ember volt, édesapám nem szerette, „nem az ő esete” volt. Azért sem szívelte nagyon, mert Baltazár nagy pozőr volt, úgy is prédikált. Emlékszem egy segédlelkészére, aki túl akart tenni a főnökén: „Kitépem a szívemet!” – döngette a mellét a szószéken állva. Az ilyet édesapám nem szerette, úgyhogy a Nagytemplom helyett a Kistemplomba jártunk

Édesapám tanyai birtoka

A vitézi rend szervezéséhez hozzátartozott, hogy a vitézi rend vezetői és a legénység egy része is földet kapott.⁸ Így édesapám is egy homokos, gazdálkodásra nem igazán ideális földet kapott. Ez a föld évekig nem kellett senkinek, de a vitézi széknek fel volt ajánlva, és hirdették is az újságban, hogy ki jelentkezik rá. Sívó homok, hát mit kezdjen rajta az ember? Édesapám kiment személyesen megnézni, miféle terület ez, hogy nem kell senkinek. Felment ott egy magas dombra, nála volt a teodolitja [*szögmérő műszer*], benézte térkép alapján. Egy kiemelkedő homokbucka volt, de a világosi várnak este már a lámpáit lehetett onnan látni. El is nevezte rögtön azt a dombot Erdélylátónak – mi gyerekek is mindig így emlegettük. Megdobbant a szíve, na, ezt én fogom kérni. A társak már kaptak földet a vitézségükért, a vérük hullásáért – a legénység különösen –, hogy kezdjenek egy újfajta nemességet, amely magyarnak tartja magát. A mai napig ez a gondolat. Ez a mentalitás bennük van most is: összetartani és a magyarságunkat megőrizni.

Mi nem voltunk gazdag emberek, mert mindent abba a földbe tápláltunk bele. Szerszámokat, állatokat, gépeket vettünk. A műtrágyázás akkor jött divatba. Jött a szél, fölkapta homokostól, és a szomszédban egy nagybirtok volt akkor még, annak az erdejében rakta le. Akkor kezdte édesapám a fasorokat ültetni, hogy megkösse. Kitapasztalta a széljárás irányát, és így sikerült megkötni a homokot. Különleges bokrokat ültetett, különféle fákat. Ezek a szélfogó fasorok, jegenyenyárfák gyorsan nőttek, szerették a homoktalajt, igénytelenek voltak. 126 hold volt, szóval nem volt egy óriási nagy terület. Mire egy jó gazdaság alakult ki, akkorra elveszett az egész, és nem adtak vissza semmit belőle, mert vitézi telek volt. Ott nemcsak növénytermesztés volt, és gyümölcsfák voltak, hanem állatok is. Négy pár ló volt. És a szőlőt, gyümölcsöst, mindent az ő precizitásával, úgy nézte be a sorokat, hogy így is, úgy is derékszögben álljanak a gyümölcsfák. Minden egyes fának a helyét ő jelölte ki. Barack is volt, őszibarack, abból már hasznunk is volt. Az első termést úgy szedtük le – gyönyörű nagyra nőttek –, ládában selyempapírba csomagoltuk. Bátyám vitte hajnalban be Debrecenbe, ott volt egy elit csemegekereskedő. Azt mondta, bármilyen mennyiségben átveszi. Na, de hát az egy nyár volt! Édesanyám az első szőlőtermést tenyerében hozta, amit talált, a család szemenként eszegette, mert ez a saját termés. Ez lett a sívó homokból. És aztán elfújta a szél...

Volt idő, mikor az édesapa naponta kijárt. Kétkerekű, nagykerekű bricskája volt. Befejezte a munkáját a dandárparancsnokságon, és már ott volt a tisztiszolga, aki neki volt kijelölve. Odavitte a kocsit, édesapám beleült, és ő hajtott ki. Átvette a dolgokat, kiadott gabonát a cselédeknek, az állatoknak, és este vissza. Borzasztó megfeszített munka volt ott abban az időben. Több mint 30 km naponta oda-vissza, vagy akár hetente azon a homokos úton. Meg is lett a következménye, szívrohamot kapott egy nagyon fárasztó nap után. Sok probléma összejött. Éjszaka eszméletét veszítette. A dandárparancsnokságon már az a híre volt, hogy meg is halt. Orvost hívtunk mellé, és azok vitték a hírt, hogy nagyon rossz állapotban van a szíve. Ugye már voltak előzmények a háborúban, különösen a maroshévízi, az volt egy nagyon túlerőltető a szívének. De ő a sportok terén is nagyon jeleskedett, úgyhogy az sem volt szívkiémlő életmód. De aztán csak teltek az évek is, mindig jött rá valami.

A tanyán először még nem épült lakás a család számára. Négy cselédlakás volt: szoba-konyha kamrával. A konyha közös volt. Az épület kicsit U alakú. Később épült még egy másik lakás is. Az eredeti épületben 1/3-ában csak a tanyagazda maradt

ott. A többi nyári vakációra mi használtuk. Úgy kentük sárral a földjét. Három lánynak az ágy fel lett állítva, a másik részébe édesapámék. Volt egy közös előtér, ami hajdani konyhas tűzelőhely volt, és mögötte egy kis kamra két családnak, és annak a közfalát üttették ki, és az lett a bátyámnak külön kis keskeny szobája, hogy csak az ágya fért el, és mellette el tudott menni. És oda nem lehetett ilyen dolgokat kivinni, hogy képeket, pedig volt néhány. A nyarakat ott töltöttük. Nem mentünk mi külföldre, de még belföldre sem nyaralgatni, hanem a tanyára. Fogalom volt: megyünk ki a tanyára. És ott aztán dolgoztunk, ami jött...

Iskolás éveim

Mind a három lány tőlünk a Dóczyba⁹ járt. A bátyám Nyulason végezte az első elemi, a többi már bent, a Kollégium elemi iskolájában járta ki. Utána katonaiskolába ment Kőszegre. Én ott érettségiztem a Dóczyban '42-ben, a húgaim négy gimnázium után átmentek a felsőkereskedelmi iskolába. A Dóczyban már praktikusabb tárgyakat tanultunk: angolt vagy franciát is a német mellett. Érettségi után szerettem volna menni egyetemre is, de édesapám azt mondta, hogy az egyetemista lányok – akkor is volt már az erkölcsükkel baj – nagyon szabadosak, nem akarja a lányát olyan helyre adni. Így aztán maradtam otthon. '44-ben pedig már vége volt – hogy így mondjam – a világnak, számunkra minden, ami előttünk állt, elveszett.

A Dóczy nagyon jó iskola volt, azt tudom mondani. Közösségre nevelő, munkára, tanulásra készítő. Egyébként Szabó Magdát onnan ismerem, hogy én akkor voltam hetedikes vagy nyolcadikos gimnazista, mikor ő hospitálni járt be hozzánk. Akkor ő már végzős volt az egyetemen.

Nagyon összetartók voltunk. A 65 éves érettségi találkozót még megtartottuk, de hát ebben a korban, 86-on felül már nem vállalkoznak újabb találkozóra a lányok. Ha a Debrecenben élő kettő-három még összetalálkozunk, akkor az is jó.

A barátnőim mind dóczysok voltak. Volt egy jogászprofesszor, bizonyos Sztehlo, akinek a nevét halljuk mostanában. A testvérének a gyereke lehetett, aki Budapesten a zsidómentésben tüsténkedett, és most nagyon dicsérik és elismerik az érdemeit.¹⁰

Neki volt két unokatestvére, sőt volt ott egy fiú is, ha jól emlékszem, de ez nem biztos. De két Sztéhlo lány volt – ők is dóczyták voltak –, ikrek voltak, egy szőke és egy barna. Ezekkel jóban voltunk, összejártunk családirag. Aztán emlékszem nagyon, haláláig nagyon jó kapcsolatom volt Hadászi Judittal. Egy huszártisztnek a lánya volt. Ahogy már mondtam, külön társaság volt a tiszt társaság, és külön a civilek. Édesapám a kettő között volt, miután neki mint vitéznek, civilek között is voltak beosztottjai vagy emberei, vitézek, akik a háborúban helytálltak, és kapták ezt a címet. Ez nem azt jelenti, hogy mindenkivel tartottuk a kapcsolatot, hanem aki szimpatikus volt, ahogy az normális dolog szerintem.

A Dóczyban katolikusok és zsidók is voltak. 48-as létszámú volt az osztályunk, nagy létszámú osztály volt. Két katolikusra határozottan emlékszem. Hamvazószerdán ők szabadnapot kaptak. Délelőtt elmentek a templomba, és amikor jöttek vissza, egyikük homlokán volt valami. Mondom neki, én nem tudom, hogy ez mi. Akkor figyeltem fel először rá, református körökben ez nem volt szokásban. Ő is egy katonatisztnek volt a lánya. Az apácák talán túl szigorúan megszólították, ha elvitte az anyja bálba, ez kisebb gimnazistáknál még probléma volt, nagylányoknál már természetes lett. A Dóczynak is volt bálja, az úgynevezett Lilla-bál. Nagy városi esemény volt, az Arany Bikában tartották.

Öt zsidó osztálytársam volt. Volt két Frank nevezetű, arra emlékszem, egy hosszú, barna Frank, és egy kis alacsony, göndör hajú; unokatestvérek voltak. Aztán volt a nagy fakereskedő, Balog Dávid¹¹ lánya; ahol most a Tesco van, az a terület volt az apjának a faraktára. Oda járt fű-fa-virág vásárolni, olyan jól felszerelt volt – édesapám is oda járt –, pedig azt mondják, hogy a zsidókat nem pártolták, de aki rendes ember volt, avval nem volt semmi baj. Nagyon sokat beszélgettünk Balog Katival. Volt neki egy unokatestvére, egy ügyvédnek a lánya, ő is velünk volt, és volt egy, aki már nem érettségizett velünk, Glück Klári. A tablónkon még rajta van, nem tudom, hogy mi történt vele. 42-ben érettségiztünk.

Otthon egyáltalán nem volt zsidózás. Nekem jó kapcsolatom volt a zsidó osztálytársaimmal, az egyik pontosan előttem ült, az volt a nagy fakereskedőnek a lánya, Balog Dávidé. Szóval nem volt ilyen kivételezés, hogy az zsidó bolt, oda nem megyek be. Ha én visszagondolok a gyerekkoromra és ezekre a zsidó üzletekre, akkor én nem tapasztaltam antiszemitizmust.¹² Egyszerűen tudomásul vette a

magyar ember azt, hogy a zsidó értelmesebb, ügyesebb, kedélyesebb. És elment hozzá vásárolni. Nem szólva arról, hogy aránylag jó, jutányos áron lehetett a zsidónál vásárolni. Három kislány volt nálunk, és szandált nyáron biztos, hogy a zsidónál vettünk. A Hatvan utcán volt a zsidó cipőboltja. Nem volt elegáns üzlet, alkalmi dolgokat árult – nyilván olcsóbban, mert rezsije nem volt olyan nagy, mint a főutcaiaknak. Az én édesapámnak a fizetése sem volt olyan nagy, és annyi mindenre kellett, ezért megnézték, hogy három lánynak egyszerre mennyibe kerül egy nyári szandál például.

Domináns szerepük volt a zsidóknak a kereskedelemben minden településen, ez tény. A Szent Anna utca és a Fő utca város felőli sarkán is volt egy előkelő zsidó textilkereskedő, nála is vásároltunk. Vásárlási könyvünk volt, édesanyám beírta, hogy mit kér, és akkor ott számlázták, odaírták az árat, összegezték, csak el kellett küldeni a szobalányt, és az elintézte az ilyen apró-cseprőt, nem kellett különösen megnézni az árut, mert megbízhatóak voltak. Rossz árut biztos, hogy nem tartottak. És a harmadik, akiről tudom, hogy zsidó származású volt, egy református lányt vett el, és a családjával nagyon jó kapcsolatban voltunk, de aztán ők elmentek Pécsre.

Egy fogalom volt Debrecenben Balog Dávid neve. Még egy emlékem van róla. Amikor a zsidóüldözések kezdődtek, eljött hozzánk és kérdezte, hogy mit csináljon. Segítsen édesapám rajta. Aztán tanácsolni tudta csak, másra nem volt módja. Akkor még nem kezdődtek a sárgacsillagos dolgok, de már előrevetítette árnyát a jövőndő. Azt mondta, ő szívesen áttérne a keresztyén hitre, hiszen keresztyének között él, a lánya is odajár a Dóczyba. Arra is emlékszem, hogy édesapám mondta neki, hogy ő a kisebb egyházat, az evangélikus egyházat javasolja, mert nálunk nagyobb publicitást kapna az áttérése.

Amikor jött a sárgacsillagos korszak, ez már nekem az utolsó esztendő volt, mi abban az időben már kint voltunk a tanyán a bombázások miatt. Én '42-ben érettségiztem, és már akkor a húgom volt érettségi előtt. Mikor bementem Debrecenbe a húgom érettségije előtt – hogy neki főzzek, és melegre jöjjön haza, úgy menjen a vizsgára –, döbbentem láttam, hogy le van zárva a Hatvan utca eleje (ott kezdődött a gettó) egészen a külső vásártérig, és a közbeeső utcák is. Hát mi ez? És akkor az ablakon keresztül láttam a nagy sárga csillagot. Itt hordták baloldalon a nagy sárga csillagot. De akkor azokról a rettenetes dolgokról, amik

történtek, nem hallottunk, ezt nem szellőztették újságok, utólag derült ki, hogy vitték őket, és hova vitték őket.¹³

Szóval, így nézett ki a zsidógyűlölet a valóságban: hogy nem volt – az egy mesterségesen felturbózott dolog, ahogy most szokták mondani.

Második világháború

Ahogy közeledett a háború, elrejtettük, amit lehetett a tanyán a földbe. Kivittük például a szőnyeget. Feltekertük, a legnagyobbat alul, és szépen rárakva, molytalanító szerrel behintve, szorosan felgöngyölítve. Két lepedőt összegépeltem édesanyám, azzal az egésztest beborítottuk, hogy moly ne érjen hozzá. Gyapjú szőnyegek voltak, perzsa-szőnyegek. Azt kivittük. A képeket nem tudtuk ott elhelyezni, nem voltak olyan nagy szobák a hajdani cselédlakásokban.

Mi nem akartunk tulajdonképpen elmenekülni, külföldre végképpen nem, csak Budapestig. Ugye nagyváros, és ott eltűnik a tömegben az ember. Mondtam, hogy a románokat küldték puffernek az orosz csapatok, ők hátul álltak készenlétben a nagy fegyvereikkel, de a románokat küldték megszálló csapatoknak a frontvonalra. Na, és édesapám ezt nem akarta bevárni Debrecenben. Őt a románok azonnal letartóztatták volna. Ezért akartunk menni Pestre. El is helyezkedtünk, sikerült lakást kapnunk. Ha ez a név még mond a mai embernek valamit, Zathureczky Ede¹⁴ híres hegedűművész volt, és az ő lánya a barátnője volt egyik rokonomnak, akikhez mi megérkeztünk, és aztán ők próbáltak valamit csinálni. Ennek a lánynak a férje, bizonyos Kapéter Iván a fronton volt. Építésszárműnök volt, fiatalember, nem volt még gyermekük, és a teljes lakást átadták nekünk, egy ötödik emeleti lakást a Böszörményi úton. Jó, hogy nem vártuk ott meg a háborút, mert levitte a ház tetejét a bombázás, mikor Buda ostroma volt. Édesapám az óvóhelyre egyetlen egyszer jött le. A lift el volt romolva, ő nem bír felmenni a rossz szívével az ötödik emeletre. Mire felért, jött a másik légitámadó. Édesanyám meg lent maradt, valósággal leköltözött a pincébe. Kabátban, kis ennivaló volt nála, hogy ne kelljen mindig fel-le... Őneki meg a mozgása romlott el, idegbénulást kapott a csípőjébe.

Édesanyám nagyon húzta a lábát, erősen sántított a lebénult csípőjével, és ezért kellett nekünk Budapestről elmenni. Akkor elmentünk a Dunántúlra az egyik barátunk lánya, Papszás Stefike hívására, aki férjhez ment a Dunántúlra. Az ismeretségük még akkor kezdődött, mikor a magyarok bevonultak Észak-Erdélybe, és oda szállásolták be a tiszteket az ő kastélyukba, kúriájukba Csokajra, ami itt van a határon, pont a túloldalon, Álmosd esik erről, Csokaj már román terület most. A huszárok bevonultak Erdélybe, még a bevonulást végigcsinálták, s mikor visszafele jöttek, az ezredparancsnok a tisztikarával újra megjelent ennél a családnál, de akkor már helyettesének a szíve fogva volt! Ebből lett egy házasság. A férj a Dunántúlon volt birtokos, és hívtak bennünket, hogy mehetünk oda, kapunk egy szobát.

Pestről eljöttünk a bombázások miatt. A másik ok pedig az volt, hogy egy huszár inkább maga éhezik, de a lovának ennivalót szerez, még ha lop is. Közlegények között volt ilyen: lopok, de a lónak enni kell! És Budapesten mit lehetett venni? Volt valamennyi takarmány, amit a szekér hátulján vittünk, de az csak arra volt elég, hogy egyszer-kétszer abból megetessük a lovakat. Még egyszer édesapám kiment Vecsésre is, merthogy az közel volt, és onnan próbált takarmányt behozni, de láttuk, hogy ez nem megoldás. Akkor már őrült autóforgalom volt, a németek is menekültek. Szekér, ökrösszekér mindenütt az országúton. Egy borzalom. Rémálomnak is sok, ha az ember rágondol arra az utazásra. A németeknek mindenütt utat kellett engedni. Még az indulás első napján történt, hogy egy lovat láttunk, és folyt a vér a combjából. Valamelyik német katonai autó előzni akart, és pont a lovat érte; a combjából egy jó nagy darabot legyalult.

És ugyanez nagyban volt Budapesten. Akkor édesapám azt mondta, hogy nem, semmiképp. Ennivalónk volt, mert vittünk magunkkal lisztet is, mindenfélét, elkészültünk rá, hogy önellátók leszünk, de ezt nem lehetett idegileg bírni. Az, hogy szirénázás állandóan, fel a lakásba, le a pincébe, és hogy a lovak meg mit esznek? Éhen pusztulnak! Akkor döntöttük el, hogy megyünk tovább. Ahogy jöttek az oroszok közelebb, mindig tovább, már csak a határ volt. Akkor azon is át, ha már eddig eljöttünk. Itthon minden veszve maradt, akkor legalább ne várjuk be az oroszokat.

Sok-sok nehézséggel járt, hiszen földrajzilag is óriási a távolság, és a domborzati viszonyok szempontjából is, hiszen ott a hegyeken keresztül eljutni egészen az Enns folyóig, és átkelni rajta, hogy amerikai zónába kerüljünk. Életemnek az egyik nagyon

feszült helyzete az volt, átjutunk-e az Enns folyón vagy nem. Közeledve az Enns folyóhoz már a civil lakosság is beszélte a megszállási zóna határát. Ha utolérnek az oroszok... Felfedeztük, hogy magyar huszárok járkálnak a faluban. Megszólította édesapám őket, hogy hogyan kerültek ide. Nyíregyházi huszárok voltak éppen, a parancsnokság meg ott volt fenn a dombon, egy kis osztrák kastélyban szállásoltak be. Édesapám oda felment. Hát ott kitörő örömmel fogadták a hajdani tanítványai, akiket terepgyakorlatokon tanított, mint nyugdíjas. (Nemcsak lóügyi előadó volt, hanem a fiataloknak a kiképzője is.) Már tudták a parancsnokságon, hogy mi a helyzet frontokon. És egyre közelebb jött a front, hallottuk már a lövésekből, hogy közel vannak.

Biztonságosabb volt az amerikai zóna. Úgy gondoltuk, ha már minden veszve van, akkor legalább az életet mentsük, ha már idáig eljöttünk, ilyen távolságra. De az, hogy ott maradjunk, szóba sem jöhetett. Mondták ott többen is, fiatalabb tisztek, hogy ne menjünk vissza, Amerikába is ki lehet vándorolni, vagy Nyugat-Európába. S azt mondtuk, hogy nem-nem, Magyarország a hazánk.

Bátyámról nem is tudtunk semmit, aztán kiderült utólag, hogy ő meg orosz fogságba esett Budapest eleste után. 44 karácsony estét még fent töltötte nagyanyáméknál, akik Tordáról jöttek ki. Aztán eltűnt, elvitték az oroszok. Az utcán fogták be. Ment a munkahelyére... a szököttek helyett, újat fogtak el. Nem tudtunk róla évekig, hogy él-e, hal-e.

Bátyám katonai iskolába járt Kőszegen, ott végezte az alreált – tehát a négy középiskolát –, és onnan Pécsre került, ott volt a főreál. Közben kapott egy tüszős mandulagyulladás nagyon magas lázzal. Utána be akarta hozni a lemaradást a sport terén – ez nagyon lényeges volt a katonaságnál –, túlhajszolta magát, és lett egy szívelégtelensége, ami miatt nem vált alkalmassá a katonai pályára. Édesapám összeköttetései vagy ismeretségei révén kijárta, hogy legalább ott érettségizhessen le, ahol eltöltött hét esztendő. Azt még megengedték. Elvégezte a jogi egyetemet is, csak a doktorátus maradt el, mert közben fogságba esett. Négy évig volt orosz fogságban. Egyszerűen az utcán fogták el, munkába menet. Nyugat-Oroszországban volt. Kolhozban dolgozott. Az ilyen 17-18 éves fiúkat ide-oda rakták, hol ilyen munkára, hol olyan munkára: ami jött, vasútépítéstől kezdve vagon-kicsomagoláson át malomipari munkáig. A bátyám mindenüvé jelentkezett, mikor ember kellett. Azt

mondta: „Legalább nem ülök ott bent a táborban, és hallgatom a sok mocskos beszédet.” Mert az ment. És nemcsak az. Akkor az ember remélte, ha kivisznek egy kis csapattal, többet adnak enni is. És ez lényeges volt a fogságban.

A hazatérés, az új élet

Mikor hazaértünk, édesapámat hat hétig tartották vizsgálati fogságban Székesfehérváron. A vonatról leszállva szétválogatták az embereket: aktív tisztek, nyugdíjas tisztek külön, családtagok külön, és ott váltunk el egymástól, és cipeltük apukának a kis motyóját is. Összes vagyonunk az volt, ki mit elbír a kezében vinni. Édesapámat kivizsgálták, hogy nem volt-e háborús bűnös, a magatartása milyen volt... A vizsgálatban egy altiszt előállt, hogy ő a beosztottja volt: „Nagyon szigorú ember volt, megkívánta a rendet, de jobban szerettem, mint a saját apámat, mert nagyon igazságos, emberséges ember volt.” Úgyhogy az ő szavára mentették fel apukát. Nem találtak addig sem semmit, mert '35-ben nyugdíjba ment, és ennek az embernek – ő volt Barta őrmester, Debrecenből – a pozitív vallomása is segített, így édesapám megmenekült a letartóztatástól.

A háború után se bútor, semmi nem maradt. Muszáj volt valamiből élni. Ketten voltunk, a két nagyobbik lány otthon, a húgom még akkor végezte az utolsó évet a felsőkereskedelmiben (most közgazdasági szakközépiskolának hívják), neki még két éve volt tulajdonképpen hátra. Az egyiket úgy végezte, hogy fél évig bepótolta az első fél évet, levizsgázott belőle, és akkor a második félévtől járt, és érettségizett a többiekkel egyszerre, kitűnő érettségivel. Amellett, hogy magát fenn tudja tartani, valamennyire besegítsen a kosztba, más diákokat korrepetált. Egy osztálytársának, Évikének az édesanyja hívta, hogy lakják náluk, csak annyit hozzon, amennyit otthon is megenne, nem kérnek semmi díjat. Nagyon szerette Évike a húgomat, az édesanyjáék is komoly, hitben járó emberek voltak, és szeretetből felajánlották neki, hogy lakjon náluk. Nagyon nehéz volt elfogadni, hogy az ember abban a nehéz világban valakitől, akinek a férje orosz fogságban volt – csak a néni volt itthon a két lányával – ezt elfogadja, de az egyetlen megoldás ez volt. Egy tizenhét éves fiatal lány, hát most kettébe törjön a tanulmánya, mert nem tudjuk fizetni a tandíjat? Így lakhatott bent, és mi otthonról, amit aztán a mezőn dolgozva megkerestünk, abból

juttattunk neki. Hol járt a vonat, hol nem járt Sárádon túl, Sáránd és Nagyléta között. Bivalyszekérrel ment például be. Megkértünk valakit a gazdák közül, akit ismertünk, és hallottuk, hogy megy be Debrecenbe, valami áruját viszi eladni. El lehet képzelni, milyen cammogás volt, mennyi időbe telt annak a rövid 20 kilométernek a megtétele. De olyan is volt, hogy bivalyszekéren vitte be a munícióját, amikor ősszel bement az iskolába.

Babaruhaszabász lett a végzettségem

Az én munkahelyem? – ez megint egy érdekes dolog. Játékkészítő Kisipari Termelőszövetkezet volt a pontos elnevezése. Ezt néhány asszony alapította, zsidók is voltak köztük, és egy fiatalasszony, akinek a férje továbbszolgálgó katonatiszt volt, azt hiszem, hadnagyi rangban. A jó szándék megvolt benne, hogy segítsen. És az egyikkel – zsidó lány volt, megjárta ő is a tábort –, aki tagja volt az alakító társaságnak, történetesen egy udvaron laktunk, mikor bekerültünk Debrecenbe. Jó viszonyban voltunk az anyjával, beszélgettünk többször, és tudta, hogy én keresek állandóan munkahelyet, de Debrecenben mindjárt azzal kezdték, hogy nem a Toókos Gyula lánya? Hát az vagyok. Nem tudok mit csinálni, az vagyok. És ő mondta nekem, most alakul egy szövetkezet, egy kisiparosokból álló szövetkezet, nem akarok-e dolgozni. Mondom, hogyne akarnék, négykézláb is mennék, csak nem kellek. Na, azt mondja, ott azt kérdezik, hogy tud-e varrni, kézügyessége van-e, mert babakészítő, babagyárnak is nevezték.

Textilből varrtuk a babák kezét-lábát, és a papírmásé fejeket kellett ráilleszteni a törzsre. Aztán kicsit terjeszkedtek, akkor már férfiakat, esztergályosokat vettek fel, azok csináltak kuglikat meg mindenféle esztergályos munkát. Szóval 50 körül volt a tagság, és alapító tagja lettem a szövetkezetnek ilyen formában, hogy mindjárt az elején beléptem, és ez nagy előny volt, de nem jelentett semmi különösebbet, mert mindent végig kellett csinálni, a munkafázisokat. Ott kezdtem, hogy két fillérért rajzoltuk a textilre a babának a karját meg a combját darabszámra. Azt kívágni, összegépelni. Azt már külön a gépesek csinálták, azok is asszonyok voltak. Ott is volt egy megtűrt, ilyen magamfajta valaki, akinek volt varrógépje, és behozta a szövetkezetbe – ez fokozat volt már, hogy valakinek tulajdona is volt. Nekem a két

kezemen kívül semmi tulajdonom nem volt. Futószalagon mentek a dolgok: egyik rajzolt, vitték a gépesekhez egy halomba, a következő kivágta, a harmadik kifordította a dolgokat, a negyedik tömte, az ötödik bevarrta a vállánál... Én ennek minden fázisában részt vettem, és észrevették, hogy szeretek is dolgozni, gyorsan, sokat megcsináltam, és jó minőségben, így haladtam előbbre-előbbre.

Egyszer aztán Pestről jött ki a régi nagy játékkészítő, zsidó asszony. Ő volt országosan a feje mindezeknek a vidéken dolgozó kisüzemeknek. Jött ellenőrzésre és továbbbökítésre, hogy jól menjenek a dolgok, és kiszúrt minket, éppen a Dóczy zsidó vallástanárának, Grünhut tanár úrnak a húgával lettünk a két kiválasztott. Mert addig is mi szabtunk már: mindenféle maradék darabokat vettek, és azokból szabtuk ki a dolgokat. Jól teljesítettünk, és minket kiszemelt, látta, hogy jól dolgozunk, és nem lazálunk közben. Teljesítményünkön is meglátszott, a bérezésünkön aztán pláne meglátszott később. És azért kellett túlórázzunk ketten, mert ott csak megbízható ember lehet, aki nem pocskékolja, hanem megnézi, hogy s mint ossza be az anyagot. Babaruhaszabász lett a végzettségem, de soha nem vettem hasznát azóta.

Már ki volt tűzve az esküvő napja

Férjem mindig imádkozott a fogságában is azért, hogy majd Isten olyan élettársat adjon melléje, aki egy tud vele lenni munkakörében és az elgondolásában. Hát így találtunk egymásra, de nem mindjárt. Már ismertük egymást, de csak egy év múlva volt az eljegyzés, és két év múlva az esküvő. 1953-ban már ki volt tűzve az esküvő napja, felmondtam a nehezen kapott munkahelyemen, de egy hétre rá bekerültem a szanatóriumba tüdőbeszűrődéssel. Egy túlhajszott munkaidőszak, lábon húzott tüdőgyulladás volt az oka; magas lázam nem volt, és nem írták ki az embert ilyen állapotban betegállományba.

Ez már csak akkor derült ki, mikor Sztálin meghalt. Az egész társaságnak néma vigyázzban kellett ott állni. Így gyászoltuk. Egy nagy, vastag asztalon dolgoztam, a szabászasztal egy régi tímármesternek volt az asztala, ahol a bőrt simígtatták, széles volt. Annak a szélét fogtam meg, mert nem tudtam vigyázzban állni, olyan erőtlen voltam, úgy remegett már a kezem. Mondta a munkatársam: „Ülj le!” – „Nem lehet.” – „De hát fehér vagy, mint a fal!” – „Nem lehet. Ha én most leülök, ebből

politikai ügy lesz, hogy nem gyászolok kellőképpen, nem adom meg Sztálinnak a tiszteletet.” Tudom, mikor lefűjták ezt a nagy vigyázzban állást, én akkor lerogytam. Azt mondja: „Most azonnal menj az orvoshoz, mert rossz rád nézni, hogy hogy nézel ki!” Hát elvándoroltam, de ott teli volt a kis váró, nem volt ülőhely, a falat támasztottam csak, mert nem bírtam állni. A végén bent ébredtem fel a rendelőben, mert kint összeestem, úgy szedtek föl a földről. Kérdezte a doktornő: „Mi történt magával?” – „Nem tudom – mondom. – Ott álltunk vigyázzban, hogy Sztálin meghalt, így gyászoljuk.” Rám néz, azt mondja: „Maga annyira sajnálta azt a Sztálint?” Mondom: „Sajnáltam, mert ha meg nem tért Jézus Krisztushoz, akkor biztos a kárhozatba jut.” Akkor összecsapja a kezét, az asszisztensének mondja: „Hallod? Még a lelki üdvéért is felelősséget érez ennek az embernek.” Gondolom, ők ismerhették egymást, nyugodtan beszélt előtte. De mikor felültettek, aztán magamhoz tértem, akkor ez a mozdulat maradt bennem, ahogy összecsapja a kezét, hogy hallott már ilyet, hogy még a lelkéért is aggódott!

Kérdezte: „Mi volt az előzménye ennek, mi lehet?” Mondtam, hogy nagyon megfáztam egyszer, azt tudom, hogy kiizzadva egy nyomorék betegnek a tolókocsiját hajtottam végig a Péterfián, ki az állomásra, és adtam fel utána, mert őt a vonattal elvitték, és menjen a tolókocsija utána. Nagyon kimelegedtem. Utána beálltam kenyérért sorba, mint ahogy az szokás volt akkor. Késő őszi hideg, szeles idő volt, és akkor fáztam meg, de úgy, hogy borzongtam, annyira. Utána csak gyenge voltam, étvágyam nem volt – ráfogtam arra, hogy savtalan vagyok, azért nincs étvágyam –, de menni kellett dolgozni, nem írták az embert ki 37,2 alatt táppénzre. Odáig kellett a láznak menni, hát nekem nem ment magasra a lázam. Akkor végigcsináltam ezt a telet ilyen beteg állapotban.

Két hét volt a felmondási idő, és éppen egy héttel a felmondásom után estem le a lábamról. Azért tudom olyan pontosan Sztálinnak a halála napját, mert ez akkor történt, s akkor derült ki, hogy beutalnak az Augusztába¹⁵, mert nagy a baj. Hát persze, hogy az esküvő elmaradt. 1954 májusában tudtunk csak megesküdni.

Lelkészfeleség és családanya

Esküvőm után elkerültünk Debrecenből, igyekeztek minél messzibbre helyezni a férjemet. Büntetésből. Túl sok szolgálata volt a környéken, és az nem tetszett a hatalomnak. Ráadásként a felesége sem tetszett – horthysta tábornok leánya. Abban az időben, ha valamelyik lelkész tisztességes munkát végzett a gyülekezetében – tehát volt gyülekezet, többen jöttek a templomba, szívesen hallgatták a prédikációkat – azt a lelkészt onnan el kellett helyezni valahova. Szándékosan tönkre kellett tenni minden gyülekezetet, és az a lelkész boldogult csak, aki felment a szószékre, és prédikálta, hogy a térszben az Isten országa jön el, be kell lépni a térszbe. A templom kiürült, de a lelkészt elhelyezték egy nagyobb gyülekezetbe.

A mi esetünkben az volt a helyzet, hogy először is, a püspöknek nem tetszett, hogy az úgymond „deklasszált” társadalmi osztályból származom. Ígért jó helyen állást, ha Zoli lemond rólam. Ezt kerekén visszautasította, aztán már többet nem engedték vissza Hádázra. Debrecentől minél messzebb kellett mennünk, lehetőleg 150 kilométeren túl. Egy egészen kicsi gyülekezetbe helyeztek el bennünket. 180 lélek volt a gyülekezet létszáma mindössze. Hát elmentünk Selyebre, Szikszótól északra, egész a szlovák határ felé. Néztük a térképen, és nem találtuk meg, csak nagy nehezen.

Szerettünk ott lenni, elvittük a szüleimet is. Ott voltunk hét évig, utána elkerültünk egy hármass gyülekezetbe, ahol állandóan motorozni kellett a férjemnek, télen-nyáron három falu között. Ott töltöttünk öt évet. Ez a három falu sem volt több mint 250 lélek összesen; az egyikben 12 református volt, de volt egy temploma. Utána aztán Alsóvadász következett.

Az első gyermek 1956-ban született Selyeben. Abba a nagy nyomorúságba, abba a kicsi kis lakásba: volt egy körülbelül négyszer négyméteres szoba vagy ennél rövidebb, mellette párhuzamosan egy egész keskeny szoba – ez tipikusan Abaúj megyei parókia sablon. És volt még egy belépő előszoba, és abból nyílt egy olyan kicsike szoba, amiben éppen csak a szüleim két ágya fért el meg egy szekrény, aminek a háta mögé egy kis mosdóalkalmatosság volt betéve. Ennyi volt a szobabútor. Nem is volt bútorunk se, nem is tudtunk volna nagy lakást berendezni.

És ilyen szűk körülmények közt megszületett Ildikó '56-ban, '57-ben Anikó, '60-ban Zoltán.

Az első helyen – szinte így mondom – szürke kifejezés az, hogy szegénységben éltünk. Volt olyan, hogy ki kellett ülni az utcára vagy templom lépcsőjére, lesni, hogy mikor érkezik a kenyeres autó, és rohanni kenyérért, mert ha az ember elkésett, akkor nem volt kenyér aznap. Ilyen állapotok voltak. Elvitték a búzát, nem sütöttek otthon egy darabig a falusiak sem! Elvben kaptuk 20 mázsa búzát egy évben, ez volt a fizetés. Minimális összeg volt, még jó, hogy volt veteményes kert.

Közben átkerültünk Hernádbúdre, de mind a három gyerek még Selyebre született a szikszói kórházban. A gyerekek a nyolc általánost otthon végezték, mindegyik gyermek. Óvoda sem volt még, Alsóvadászon sem, pedig ez nagyobb falu volt. Később taníttattuk őket a Debreceni Kollégiumban, akkor már vegyesen voltak ott fiúk-lányok. Selyebről elköltöztünk egy újabb helyre, Hernádbúdre öt évre, ezt Alsóvadász követte. Ez az alsóvadászi tartózkodás 25 év lett, de nagyon jól éreztük magunkat, nagyon szerettük a gyülekezetet, és a gyülekezet is szeretett bennünket. Volt egy híres férfikórusa a gyülekezetnek, amikor mi ott voltunk, akkor volt 130 éves. Szóval egy régi, még a 19. századból fennmaradt, tekintélyes férfikórus, versenyeket nyertek a környéken. És ez mind összetartó erő volt a gyülekezetben. Zoli lett a kórus vezetője, mert közben a kántortanító elköltözött a faluból családi ok miatt, ott maradtak a kórusvezető nélkül, és így lett Zoliból botcsinálta kórusvezér.

Telefonunk csak a harmadik helyen, Alsóvadászon volt. De az is egy kedvezményes lehetőség volt, hogy éjszakára kikötötték a postait, és a miénket rákötötték, úgyhogy akkor tudtunk beszélni. Nagyon nehéz időszak volt.

Férjem '90-ben ment nyugdíjba. Több ok miatt, de főleg azért, mert annyira megsaporodtak a szolgálatai. Akkor lehetett menni Kárpátaljára, Erdélybe szabadabban, és oda járogattunk, oda szervezett különböző szolgálatokat. Ezeket mind csinálnia kellett, és egyszerűen nem bírta már a gyülekezeti munkát ellátni emiatt, mert szinte állandóan úton volt. És akkor még hozzácsatoltak két falut Alsóvadászhoz – mert túl kicsi volt a falu egyik helyen, ott meg is halt a lelkész, a másik helyen pedig elment. És akkor még az ráadás volt, hogy vasárnaponként négy-öt szolgálata volt, és körülbelül 12 kilométereket kellett utaznia közben.

Gyerekek

A gyerekek helyben ugye nem tanulhattak volna tovább. Azt a megoldást, hogy járassuk be naponta busszal őket – ismerjük az akkori buszutazási lehetőségeket – semmiképpen nem akartuk, arra meg pénzünk nem lett volna, hogy fizessünk értük internátusban vagy magánszemélynél. Hát kihez adja az ember oda a gyermekét? Azt mondtuk, hogy akkor inkább a Debreceni Kollégiumba járjanak. Asztalos nagyszülők ott laknak, akkor mégis van valami családi kapcsolat, vasárnap délután kimennek, együtt vannak, mi is Debrecenben csak megfordulunk többször, meg tudjuk őket látogatni. És így történt aztán, hogy mind a három gyermekünk a Debreceni Kollégiumban érettségizett.

Az első gyermekünk egyből a gyógyszerészet felé fordult, mert nagyon melegszívű gyermek, aki abban az időben nagyon sokszor végzett egészségügyi kisegítést. Például Abaújszántón lakott egy orvos barátunk, szintén a debreceni csoportból, gyermekorvos, és tudta, hogy Ildikó már tud injekciót beadni. És ha került egy páciens öt kilométerre (földúton, hegynek felfele kellett onnan menni Abaújszántóra), hát azt mondta: „Nem volt szívem azt mondani, hogy jöjjenek vissza holnap is megint hegynek felfele a gyerekekkel. Menjenek a református paphoz”. Adott levelet, hogy légy szíves, ilyen és ilyen adagú gyógyszert, fogják vinni, add be a gyerekeknek. Akkor szerette meg az egészségügyet. És nem volt számára probléma az, hogy ő gyógyszertárba menjen dolgozni, a gyógyszerértékesítőt el is végezte, és ott dolgozott. Onnan Debrecenbe helyezték, mikor férjhez ment, és már akkor itt lakott, Hajdúszoboszlón.

A férje Erdélyből átkerült fiatalember, aki itt tette le a magyar érettségét. Megvolt már neki az ottani, de itt letette magyarul is a magyar tantárgyakat (magyar irodalom és történelem) a hajdúszoboszlói gimnáziumon keresztül. Ő teológiára ment, mert egy komoly, hívő ember volt, és éppen ezt szerette meg a lányomban, hogy őt is ilyennek ismerte meg. Az ő lelkesze Erdélyben beletartozott abba a körbe, amibe mi itt Magyarországon, és küldött vele egy levelet, azt hozta el személyesen, mert ők kétévenként jöhettek csak.

Annak idején, mikor mi is mentünk, meglátogattuk a lelkészt, és ez a fiatalember hozta a levelet, akkor ismerte meg Ildikót, és szerette meg. Két évig várt, míg újra kijöhetett, és akkor jött a kérés, hogy szeretné őt elvenni. Hogy erdélyi származású, nekünk nagy öröm volt egyrészt, másrészt sajnáltuk, hogy egy magyar emberrel kevesebb lesz Erdélyben. De láttuk, hogy tényleg Istentől való lehetőség volt ez. És nagyon szépen élnek itt Hajdúszováton, nagyon komoly munkát végeznek. Most már 24 éves házaspár elmúltak, most már a debreceni egyházmegyének az esperes helyettese. Nagyon agilis. Épített egy idősek otthonát, ötvennél is többen vannak benne idősek, és ennek a gondozását, vezetését ő látja el. Ildikó hazajött a gyógyszerertárból – ott a Kistemplom melletti főgyógyszerárban dolgozott –, és így aztán most már itthon dolgozik: ő adminisztrál, irodavezető, és az öregeknek a pártfogója. Nagyon szereti az öregeket, és az öregek is őt. Mikor voltunk odaát, és az egyik öreg néni nem vett észre, láttam, hogy mikor Ildikó elment mellette, utána nyúlt, és megsimogatta a lányom karját. Szóval látszott, hogy bensőséges szeretetkapcsolat van közöttük, megtalálták a helyüket.

A második kislányunk egyszerűbb eset. Ő már másodikos gimnazista korában eldöntötte, hogy teológiát akar tanulni. Nagyon hűségesen végigjárta a teológiai útját, és aztán hozzáment egy teológushoz. Ők most jöttek haza Amerikából nyolc év után. New York mellett egy gyülekezetben nyolc évig voltak. Van öt gyermekük, mindegyik gyerek itthon kezdte még az iskolát. Mezőtúrról mentek ki öt évre, mert kint tanult a princetoni egyetemen ösztöndíjasként a vőnk. Sokfelé hívták, és meg akarta magát próbálni. Kimentek gyerekekkel, és mondom, most jöttek, a legkisebbik most érettségizett odakint. Ő is hazajött: egyiknek sem volt kedve amerikaivá lenni. Ők is alig várták az öt év elteltét, próbálkoztak, hogy jöjjenek, de itthon már a nagyobb helyeken (ami már a kor szerint is megilletné, meg tanultsága szerint is) addigra nem volt állás. Aztán mikor már lett volna, akkor keresztbe tett valaki, jó magyar szokás szerint. Úgyhogy nyáron itthon voltak a fiuknak az esküvőjére.

Teológus lett az unokám is. Elvégezte a Pázmánynak a kihelyezett történelem és szociológia szakát Piliscsabán, de azt mondta, hogy ő szeretne teológus lenni, és közben már beiratkozott Debrecenbe. Most már második éve kint segédlelkész Hajdúnánáson, és ezen a nyáron meg is nősült. Most készíti a diplomamunkáját, doktorit szeretne csinálni.

A harmadik gyermek, a fiunk, érettségi után Budapestre ment fel egy barátjának a tanácsára. Nagy fényképész volt már akkor, és a Magyar Távirati Irodának volt az egyik fotósa éveken keresztül. Ő egyetemet nem végzett, csak a fotózással kapcsolatban volt diplomája. Most jár főiskolára, már négy felnőtt gyermekes apaként szőlész-borász főiskolára, mert közben vettek Tokaj mellett egy szőlőt, abban dolgozik. A családi központ fenn van Pilisborosjenőn, ott építkeztek. Lejár a szőlőbe, amikor munka van, hétvégére hazamegy, vagy a család jön le hozzá, felesége legtöbbször. A gyerekeket beadták a Pápai Református Kollégiumba, hogy nyugodtan dolgozhassanak. A feleségének is olyan munkaköre van, hogy ő sem tud otthon ülni a gyerekekkel, már ki is nőttek ebből a korszakból, hogy a mama kell, hogy őket őrizze. A fiunk most már a fotózást csak hobbiszinten csinálja – a felszerelése megvan hozzá –, de nagyon tartalmas élete volt ezzel kapcsolatosan. Volt, hogy egy csoportot ki kellett Izraelbe kísérnie, úgyhogy ott is megfordult, mint fotós. De a világ több táján is, a berlini fal leomlásánál is fényképezett.

Jegyzetek

* Az interjú *A magyar társadalom a két világháború között* c. projekt keretében, a Történelemtanárok Egylete (mint projektgazda) megbízásából készült. Jelen szöveg a Történelemtanárok Egylete honlapján található (<http://www.tte.hu/toertenelem/csaladtoerteneti-es-eletutinterjuk/7364-csaladtoerteneti-eletutinterjuk-asztalos-zoltanne-sz-tookos-ildiko>) eredeti, szerkesztett interjúszöveg átdolgozott, jegyzetekkel bővített változata.

¹ **vitéz sepsibacsoni Toókos Gyula** (1883-1958): honvédtábornok, majd vezérőrnagy, Horthy Miklós származéka 1919-1920-ban. (részletesebb életrajzát ld. Asztalos Zoltánné Toókos Ildikó: "Azokkal időzöm, akik másszor voltak" (Magánkiadás, 1999.)

² **Székely Hadosztály**: az első világháború után a Kolozsvári Hadosztály együtt maradt törzséből (38. magyar hadosztály székely katonái) létrehozott katonai egység, amelyhez csatlakoztak a Kratochwill Károly parancsnoksága alatt Erdélyben szerveződött alakulatok. A Székely Hadosztályt 1918 decemberében Kolozsváron állították föl az Erdélybe betört román csapatok elleni védekezéséért, Lukács Béla nyugalmazott altábornagy kezdeményezésére. Megalakításakor 1700 katonát számlált, de létszáma néhány hónapon belül már meghaladta a 12 ezer főt. Hiányos felszerelése ellenére számos katonai küldetést sikeresen teljesített. Parancsnoksága először Bánffyhadon, majd Nagyváradon működött. A Székely Hadosztály helyzetét nehezítette, hogy a tanácsköztársaság alakulatai ellenségként tekintettek rá, sőt, számos összetűzés is volt a két fegyveres erő között. A két tűz közé került székely harcosok egy része 1919. április 26-án Demecserben letette a fegyvert a román hadsereg előtt. A román megszállók a tisztet és több katonát egy ideig Brassóba internálták, majd hazaengedték őket. A többség tovább harcolt, egyesek a tanácsköztársaság hadseregében, felszabadítva a Felvidéket Eperjesig, mások nyugaton az osztrák csapatok ellen védték Magyarországot az ún. Rongyos Gárda soraiban. (Forrás: Gottfried Barna: A Székely hadosztály, 1918-1919. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTI5>)

³ 1921 márciusa és októbere között IV. Károly, az utolsó magyar uralkodó két alkalommal is visszatért, hogy a magyar legitimisták támogatásával visszaszerezze magyarországi uralkodói hatalmát. IV. Károly 1918-ban lemondott uralkodói jogairól, Magyarország köztársasággá alakult, azonban az arisztokrácia körében sokan a Habsburg-monarchia teljes visszaállítását kívánták. A Svájcban élő volt uralkodó ottani hívei által felbuztatva, először 1921 márciusának végén tért vissza Magyarországra, és Horthy Miklós kormányzótól követelte a hatalom átadását. Horthy ekkor még le tudta beszélni erről, a környező antantállamok fenyegetésére és a belpolitikai helyzetre hivatkozva. Károly némi huzavona után visszavonult Szombathelyre, ahol összegyűltek a királyhű arisztokraták, és az ott állomásozó katonaság is a király mellé állt. Horthy – rövid habozás után – ismét elutasította a hatalom átadását, és utasította a katonai parancsnokot, hogy távolítsa el a királyt az országból. Másodszor 1921 októberében tért vissza Károly, és Ostenburg-Moravék Gyula Sopronban állomásozó csapataival Budapest felé indult. Horthy kiadta a parancsot a fegyveres ellenállásra. Október 23-án Budaörsnél ütköztek meg; rövid tűzpárbaj után a kormánycsapatok körülférték a királyi katonákat, mire azok megadták magukat. A sajtóban „királypuccsnak” nevezett események arra sarkallták a magyar kormányt, hogy mihamarabb szabaduljanak meg Károlytól. Tartózkodási helyüül a Portugáliához tartozó Madeira szigetét jelölték ki az antanthatalmak, ahol 1922-ben elhunyt. (Forrás: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, 2002)

⁴ **Vitézi Rend**: Horthy Miklóst kormányzói kinevezését és jogkörét az 1920. évi I. törvény szabályozta, amely a királyság intézményét érintetlenül hagyta. Horthy kezdettől kormányzói jogkörének kiszélesítésére törekedett. Nemességet a törvény szerint nem adományozhatott, ezért más módon akart egy személyéhez hú, nemesi jellegű társadalmi bázist létrehozni. 1920 augusztusában jelent meg a 6650/1920 M. E. számú rendelet, amely ún. vitézi telkek adományozását rendelte el a magyar állam védelmében kitűnt feddhetetlen férfiak részére a haza el nem múló hálája jeléül. A Vitézi Rend alapításáról tehát nem született jogszabály, az Országos Vitézi Szék, mint a vitézek közösségének irányítására létrehozott szerv belső döntése volt, hogy a felavatott vitézek szervezetét kezdettől Vitézi Rendnek nevezték. A Vitézi Rend a Miniszterelnökség hatáskörébe tartozott, főkapitánya fennállása alatt a kormányzó volt, és ő volt az Országos Vitézi Szék elnöke is. Az Országos Vitézi Szék tagjai az államfőn mint főkapitányon kívül az érintett minisztériumok (honvédelmi, belügy-, földművelésügyi- és igazságügyi) egy-egy képviselője, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, valamint a nyolc törzskapitány voltak (az ország területét nyolc törzsszékre osztották), ezek alá tartoztak a vármegyei törzsszékek élükön a Vitézi Székkapitánnyal. A megyék területén lévő járásokba tartozó vitézi családok ügyeit a Járási (kerületi) Vitézi Hadnagyok intézték.

A felvétel szabályai szerint vitéz lehetett minden magyar állampolgár, aki a magyar állam védelmében (a világháborúban) kitűnt, és a forradalmak idején is hűséges maradt a hazához. Ezen túlmenően erkölcsi feddhetetlenséget is elvártak a jelentkezőktől. Részletesen szabályozták azt is, milyen kitüntetésekkel kellett rendelkezniük a kérvényezőknek, különválasztva a tiszteket és a legénységi állományúakat. A Vitézi Rend szervezetének leírását, a jogokat és köteleességeket mindenre kiterjedő alapossággal a Vitézi Rend Kis Kátéja tartalmazta. A felvételért folyamodókat, ha megfeleltek a feltételeknek, ünnepélyes keretek között, eskütétel után vették fel a rendbe. A háborúban hősi halált haltak is kaphattak vitézi címet és telket, ha felvételüket valamelyik hozzátartozó kezdeményezte. A kérelmezők voltak a jogszerzők, az elsőszülöttek viszont várományosként örökölhették a telket és a címet. Utóbbiakat már 12 éves koruktól apjuknak kellett felkészítenie a vitézséggel kapcsolatos tudnivalókra. Leventeoktatáson, lövész kiképzésen és lehetőleg a cserkészletben is részt kellett venniük. (Forrás: Szlovikné Berényi Márta: A Vitézi Rend; http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_vitezi_rend.html)

⁵ **Báró Vay László** 1930-1933 között volt Bihar Vármegye főispánja (Forrás: Bihar Vármegye Főispánja (Összeállította: Pásti Judit); <http://hbml.archivportal.hu/data/files/144620980.pdf>)

⁶ **Vásáry István** (1887-1955): jogász, 1929-1935 és 1944 októberétől 1947-ig Debrecen polgármestere. 1905-ben a Debreceni Református Kollégiumban érettségizett, utána a református jogakadémián tanult, majd 1909-ben a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen államtudományi doktorátust szerzett. 1914-ben a debreceni városi tanács tagjává választották. A Tanácsköztársaság alatt a köztisztviselők szakszervezete helyi elnöke volt és belépett a Magyarországi Szocialista Pártba is. A Tanácsköztársaság bukása után folyó igazolási eljárás során nem igazolták. Bethlen István támogatásával 1926-tól debreceni polgármester-helyettes főjegyző, majd 1929-től Debrecen polgármestere lett. Az önkormányzati jogok harcos védelmezője volt. A világgazdasági válság alatt jelentős közmunkákkal csökkentette a munkanélküliséget. Nevéhez fűződik a Déri Múzeum, az egyetem központi épülete, stadion és fedett uszoda és az ország első krematóriumának az építése. Mint az ország második legnagyobb városának a polgármestere, s mint Bethlen István híve a Gömbös-Bethlen-ellentétek ütközőpontjává vált, ezért a kormányzat a Nemzeti Egység Pártja támogatásával, koholt vádak alapján fegyelmi eljárást indított ellene, és 1935-ben kényszernyugdíjazták.

1938-ban belépett a Független Kisgazdapártba, 1939-ben országgyűlési képviselő lett. 1941-ben Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Szentiványi Lajossal együtt a fasiszta államokat tömörítő háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen szavazott. A német megszállás alatt visszavonultan élt. 1944 októberétől újra a város polgármestere lett, ugyanekkor részt vett a kisgazdapárt újjászervezésében; az FKGP országos nagyválasztmányának tagja lett. 1945-47 között nemzetgyűlési képviselő, 1945. november 29-étől 1946. május 2-ig a Nemzetgyűlés házelnöke volt. 1946-ban, mivel nem értett egyet a pártvezetőségnek a baloldal javára engedményeket tevő politikájával, a munkáspártok nyomására tizenkilenc társával együtt kizárták a Független Kisgazdapártból. Részt vett az ellenzéki Magyar Szabadság Párt megalapításában, 1946. március 15-étől – Sulyok Dezső mellett – a párt társelnöke, az országos elnöki tanács tagja. A párt 1947-es önfelosztása után a Magyar Függetlenségi Párthoz csatlakozott, és az 1947. augusztus 31-i választáson a Hajdú megyei kerületben ismét bejutott a parlamentbe. Miután az Országos Nemzeti Bizottság törvénytelen módon megsemmisítette a párt összes mandátumát, így képviselőisége megszűnt, visszavonult a közéletből. 1951 karácsonyán a honvédség igénybe vette a debreceni lakását. Az 1944-ben örökölt 34 kat. hold földjét még 1949-ben felajánlotta az államnak. Időszakos munkákat vállalt, többek között a Selypi Cukorgyárban dolgozott. Később Zelemérre költözött Baltazár Dezső református püspök házába, majd 1953-tól haláláig leányánál lakott Debrecenben. (Forrás:

http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6419&catid=94%3Av&Itemid=67&lang=hu)

⁷ **Baltazár Dezső** (1871-1936): jogász, református püspök. Teológiai tanulmányai után jogi doktorátust szerzett, 1898-tól a kultuszminisztérium munkatársa volt, 1900-tól lelkes Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben. 1907-ben megalapította az Országos Református Lelkészegyesületet (ORLE), melynek elnöke is lett. 1911-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé választották. 1914-ben a főrendiház (1927-től felsőház) tagja lett, 1917-ben a református zsinat, majd a konvent elnöke. A társadalmi, politikai életben liberális, míg a teológiában ortodox álláspontot képviselt. Következtesen kiállt az antiszemitizmus ellen. 1924-25-ben gyűjtőúton járt az Amerikai Egyesült Államokban a Debreceni Kollégium érdekében. Tudatosan vállalta, hogy a Trianonban megcsonkított, elszegényedett Magyarország köve lesz a győztes nagyhatalomnál, az Egyesült Államokban. Nem véletlenül mondta magáról: „Mint egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött köve jöttem ide...” Egyházi és világi kapcsolatait is felhasználta a nemzeti célok előmozdítására. A nagy egyházi és nemzeti célok mellett saját politikai táborának, az akkor Magyarországon ellenzéki szerepben

lévő liberális tömbnek az ügyét is felkarolta. „Az én utam sorsához nagyon sok van kötve azoknak az eszméknek, igazságoknak és erőknél, amelyeknek a szolgálatával Magyarország a liberálisizmus és a demokrácia útján a múlt századbeli haladás szédületes ívét megfutotta”. (Források: http://hu.wikipedia.org/wiki/Baltaz%C3%A1r_Dezs%C5%91; Szász Lajos: A püspök, akit Kossuth Lajoshoz hasonlítottak; <http://reformatus.hu/mutat/a-puspok-akit-kossuth-lajoshoz-hasonlitottak/>)

⁸ Annak ellenére, hogy az 1920-ban alapított Vitézi Rend szervezeti kiépítése a húszas évek végére lényegében megtörtént, az intézmény működését biztosító törvényi, rendeleti szabályozás hézagainak megszüntetése átnyúlt a harmincas évekre. A Vitézi Rendre vonatkozó rendeleti szabályozást a vitézi telekről szóló, a Vitézi Rend törvényes alapjait lerakó 6.650/1920. M.E. számú rendelet 12. §-a tette lehetővé

Horthynak a Vitézi Rend létrehozásával az volt a célja, hogy egy rendszerhű kis- és középbirtokos tulajdonosi réteg alapjait lerakva növelje saját társadalmi bázisát. A megcélzott legitimációs bázis szempontjából rendkívül árulkodó a vitézi címet elnyertek társadalmi megoszlása. 1930-ban ez így alakult: hivatásos katona: 35,96%, tisztviselő: 51,45%, iparos: 1,18%, kereskedő: 2,25%, gazda: 6, 16%. (In: *A tízéves Vitézi Rend. Budapest, 1931.*) A Vitézi Rend azért sem tudott e célnak megfelelni, mert nem sikerült minden vitézt telekadományban részesíteni. A Vitézi Rend eredeti koncepciójától eltérően a húszas években nem sikerült megoldani a felavatott vitézek telekkel való ellátását, 1930 végére csak 31%-uk rendelkezett vitézi telekkel. A vitézi cím így nem járt automatikusan vitézi telek adományozásával, hanem csak az arra való jogosultságot jelentette. A felajánlásból származó ingyenes vitézi telkek alacsony száma miatt a rendnek be kellett kapcsolódnia a korszak földbirtokrendezésébe. Az ily módon juttatott telkek azonban nem ingyenes, hanem járadéktelkek voltak, s így csak nagy erőfeszítések árán lehetett belőlük gyümölcsöző kisbirtokokat létrehozni. Ebből kifolyólag a kormányzat pozitív diszkriminációja ellenére a vitézek nem váltak a vidéki földműves társadalom meghatározó elemeivé. A vitézi telekrendszer ellentmondásossága abban állt, hogy bár az akkori magyar földbirtokrendszert meghatározó törpe- és nagybirtokokkal szemben életképes kisbirtokrendszer létrehozását kívánta megvalósítani, a vitézi telkeket meghatározó hitbizományi jelleg, a megterhelési és elidegenítési tilalom egyfajta feudális eredetű földbirtoklási módot elevenített fel. (Forrás: Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. évf. (2000.), 1. szám)

⁹ **A Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziuma.** A debreceni Leánynevelő Intézet 1838 őszén kezdte meg működését a Czegléd (ma Kossuth) utcai Halmágyi-féle házban, Steinacker Gusztáv evangélikus lelkész irányításával. 1859-től Walkó Károlyné Kloyber Mária igazgatósága alatt az intézet tananyaga az általános műveltség irányába bővült. A kézimunka és a „nőtan” (háztartási ismeretek) mellett magyar nyelvtant, szépírást, francia és német nyelvet, magyar és világtörténelmet, földrajzot, rajzot és zongorát tanultak a növendékek. Az intézet képzési rendszere Dóczy Gedeon igazgatása alatt teljessé vált ki (1874-1908). Az iskola nyolcosztályossá fejlesztése 1874-ben valósult meg, mellette varrósiskola is működött, az 1890-es években kereskedelmi iskola szerveződött, majd a középfokú képzés további két évfolyammal bővült, azaz a négy elemi osztállyal együtt tíz évfolyamossá vált a Leánynevelő Intézet, amely így átalakult az állam által is elismert bizonyítványt adó felsőbb leányiskolává. 1893-ban megnyílt az intézet internátusa. A debreceni Leánynevelő Intézetet igazgatójáról már a századfordulón is egyszerűen Dóczy Intézetként emlegették.

Az intézet a két világháború közötti időszakban élte a fénykorát, összes tagozatára ekkor 1500 növendék járt. Az 1936/37-es tanévben jött létre a Gyóni Géza Önképzőkör, a Gyorsírókör, Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület, a 11. számú Lorántffy Zsuzsanna Leánycserkészcsapat és a mellette működő kölcsönkönyvtár, az Ifjúsági Segítő Egylet. A következő években ezek mellett Német és Francia Olvasóköri és Sportköri is alakult. A második világháború végén az épületet a német katonaság szállta meg, ekkor pusztult el az intézet könyvtárának nagy része és a szertárak felszerelése. Az iskola – egyesített református és római katolikus leánygimnázium és tanítóképzőként – a Debreceni Kollégium egyik szárnyában nyílt meg újra dr. Kopányi Mária vezetésével 1945 januárjában. 1948-ban a Dóczy elemi iskoláját államosították, polgári iskolája beleolvadt az akkor alakuló általános iskolába, így a Dóczy 1951-re megszűnt. Életben maradt egyetlen tagozatát, a Leánygimnáziumot pedig szervezetiileg betagolták a Református Kollégium intézményei sorába, így működött 1952-es végleges felszámolásig, mikor Péter János püspök lemondott az intézmény további működtetéséről. A Dóczy Gimnázium 1996-ban nyitotta meg ismét a kapuit, miután az 1991. évi XXXII. törvény lehetővé tette az egykori egyházi ingatlanok oktatási célú visszaigénylését, így az iskola visszakerült a magyarországi református Egyház tulajdonába.

(Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Debreceni_Reform%C3%A1tus_Koll%C3%A9gium_D%C3%B3czy_Gimn%C3%A1ziuma)

¹⁰ **Sztehlo Gábor** (1909-1974): evangélikus lelkész. 1931-ben Sopronban végezte el az evangélikus teológiát, majd Finnországban volt ösztöndíjas. 1932-ben szentelték lelkésszé, előbb Hatvanban, majd Nagytarcsán végzett lelképásztori szolgálatot. A finn minta alapján 1937-ben népfőiskola szervezésébe kezdett, amelyet 1938-ban alapítottak meg. A második világháború idején Magyarországon a zsidók mentésében „az egyházak közül különösen a katolikus Szent Kereszt Egyesület és a protestáns Jó Pásztor Bizottság vette ki a részét. A Jó Pásztor Bizottság 1942-ben alakult a református egyház kezdeményezésére. Vezetője Éliás József lelkész lett. Az evangélikus egyház 1944 májusában csatlakozott a Bizottsághoz. Raffay püspök Stehlo Gábor lelkészt bízta meg az evangélikus egyház képviselőjével. A nyilas korszakban a Jó Pásztor Bizottság mintegy 1500 gyermeknek nyújtott menedéket 32 otthonban. Éliás Józsefnek a nyilasok elől bujkálnia kellett, ezért Stehlo Gábor maradt a gyermekek ellátására, védelmére. Cselekedeteiért 1972-ben megkapta a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetől a Világ Igaza megtisztelő címet. 1945 tavaszán Stehlo Gábor megszervezte a Pax gyermekotthont, ahol 1945 szeptemberében a közel nyolcszáz menekült gyermek megalapította „Gaudiopolist”, a „gyermekköztársaságot”. A gyerekek könyvtárat, énekkart alapítottak, még önálló alkotmányt és törvénykönyvet is alkottak. Gaudiopolist sem a magyar állam, sem az egyház nem támogatta, segítséget csak a Nemzetközi Vöröskeresztől kaptak. A gyermekotthon 1950-es államosítása után segédlelkész volt Budapesten, és az evangélikus egyház keretén belül szeretetotthonokat szervezett. 1961-ben svájci látogatása közben infarktust kapott, így orvosi javaslatra Svájcban maradt és ott folytatta lelkészi tevékenységét. Haláláig még látogatóként sem térhetett vissza Magyarországra. (Források: <http://sztehalapitvany.hu/rovidelatrajz.pdf>; Hosszú Gyula: Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról; Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen, 2022.)

¹¹ A Balog Dávid Fakereskedelmi Részvénytársaság 1923-ban alakult Debrecenben.

¹² „Debrecen zsidó közössége a századfordulóra az ország második legnagyobb vidéki közösségévé fejlődött, lélekszáma 1920-ban 10 170 főt számlált, aránya az összlakosság 9,8%-a volt. [...] A zsidó szellemi és gazdasági elit tagjai megbecsült helyet vívtak ki a helyi társadalomban. Magas arányban szerepeltek a legnagyobb adófizetők között - az izraeliták aránya a virilisek között még 1929-ben is 32% volt -, s vettek részt a városi képviselőtestületben. [...] Az 1920-as évekig a zsidóság látványosan gyarapodott és asszimilálódott. Életfeltételeit azonban alapvetően megváltoztatta az 1930-as évek közepétől a városi politikában a fajvédő csoportok megjelenése, majd 1938-tól a zsidótörvénykezés megindulása. 1932-ben Gömbös híve, Vay László került Hajdú megye és Debrecen főispáni székébe, és ő lett a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka is. [...]

Az 1938-ban meginduló zsidóellenes törvénykezés (az ún. zsidótörvények) Debrecenben rövid idő alatt látványosan leszűkítette a zsidóság gazdasági és társadalmi mozgásterét. 1939 őszétől, a faji alapra helyezkedő második zsidótörvény végrehajtása során, törölték a testületből a városi törvényhatósági bizottság zsidó tagjait. A helyi vezetés már a harmadik zsidótörvény elfogadása előtt élen járt a faji szemlélet alkalmazásában. 1939-ben a főispán arra utasította a rendőrkapitányt, nyomoztassa ki, hogy az egyetemi tanszékvezetői állásokért folyamodók feleségei közül kiben van több zsidó vér. Az 1941-ben elfogadott harmadik zsidótörvény teljesen kizárta a zsidókat az egyetemi továbbtanulás lehetőségéből. Már 1939-ben megvonták a zsidók cukorárusítási és italmérési jogát, 1942-ben pedig további korlátozásként megkezdődött a baromfi-, tojás-, toll-, vad-, és állatvásárlásra jogosító iparendélyek bevonása, amely a zsidó kiskereskedők tömegeit sodorta kilátástalan helyzetbe. [...] A jogfosztó intézkedések ellenére a német megszállásig a debreceni zsidóság viszonylagos biztonságban élt. (Prepuk Anikó: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. *História*, 26. évf. 2-3. szám, 2004.)

¹³ „Az ország német megszállása [után] (...) a deportálások előkészítése Debrecenben is kész forgatókönyv szerint zajlott. (...) 1944. április elején, jóval a városi gettó létrehozása előtt, a Debrecen melletti Hajdúszentgyörgy-pusztán túsztábot állított fel. Ide szállították a zsidó közösség több tekintélyes személyiségét azzal a céllal, hogy megelőzzék a gettózás és a deportálások során várható szökéseket és az egyéb akciókat. (...) Debrecenben 1944. május 9-én a város nyugati részén fekvő történelmi zsidónegyed területén két tömböt jelöltek ki a gettó számára. (...) 1944. június 16-án (...) a debreceni gettó lakóit a Serly-féle téglagyárban kialakított gyűjtőtáborba telepítették, ahol 7 ezer főnyi tömeget zsúfoltak össze. Ahhoz közel, az új városi téglagyárba szállították a Hajdú megyei vidéki zsidóságot, összesen 5673 főt. (...) A debreceni és a Hajdú megyei vidéki zsidóságot négy szerelvényrel szállították el. Az első szerelvény június 25-én egyenesen Auschwitzba ment. A debreceni zsidók első csoportját és a vidéki zsidók maradék részét június 26-án a második szerelvényrel eredetileg szintén Auschwitzba indították, de a vasúti sínek bombázása miatt a vonatot Kassa előtt Bécs felé fordították, amely végül a Bécs melletti Strasshofban kötött ki. Egyenesen Strasshofba indult június 27-én a debreceni zsidók második egységét szállító harmadik szerelvény. Végül június 28-án a negyedik szerelvény Auschwitzba szállította a debreceniek harmadik csoportját, amely főleg betegekből, gyengélkedőkből és idős

emberekből állt. A Debrecenből induló négy szerelvénnel összesen 13 084 főt deportáltak, ebből 7411 főre tehető a debreceni zsidók és a zsidó származásúak létszáma. (...) Mivel a debreceni kontingens többsége idős és beteg emberekből állt, mindössze néhányan éltek túl a szelekciót és az azt követő megpróbáltatásokat. Szerencsésebb sors jutott a Strasshofba érkezőknek, akiket Kelet-Ausztria több tucat lágerében szórtak szét, ahol ipari és mezőgazdasági kényszermunkát végeztek. (...) A debreceni zsidóság vesztesége a deportálások és a munkaszolgálat következtében 4028 főre, az egész közösség 49,5%-ára tehető”. (Prepuk Anikó: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. *História*, 26. évf. 2-3. szám, 2004.)

¹⁴ **Zathureczky Ede** (1903-1959): hegedűművész, a Zeneakadémia tanára és igazgatója. 1922 májusában szerzett előadóművészi oklevelet, majd meredeken felfelé ívelő karrierjén a következő év januárjában, mestere vezényletével rendezett hangversenye indította el, amelyen a megjelent impresszáriók is felfigyeltek tehetségére. Az 1923 és 1928 közötti években négy nagysikerű olaszországi turnén vett részt, amelyeken összesen száznál több hangversenyt adott, és népszerűsége még a legnagyobb hegedűjátékosokét is túlszárnyalta. Közben Európa számos más városában is fellépett, és 1925 elején Amerikában is sikerrel koncertezett; New Yorkban Bruno Walter vezényletével szerepelt. Az 1930-as évek közepén szoros művészi együttműködést alakított ki Bartók Bélával, számos hazai és külföldi hangversenyen léptek fel együtt: Budapesten és több vidéki nagyvárosban, Temesvárott és Kassán, valamint 1939. március végétől olaszországi turnén vettek részt.

Pályáján az 1929-es esztendő döntő fordulatot hozott: egykori mestere maga mellé vette a Zeneakadémiára tanítani, ahol képességeinek másik, az előadóművészével egyenrangú oldala bontakozhatott ki és kerülhetett több mint egy évtizeden át előtérbe. Kivételes pedagógiai képességeit hamarosan fényes eredmények igazolták, egyre több növendéke nyert nemzetközi versenyeken. 1943 őszétől Dohnányi utódként Zathureczkyt nevezték ki a Zeneakadémia igazgatójának. A világháború viharai között a maradék értékek megőrzése, majd a pusztítás utáni újjáépítés irányítása jutott osztályrészül. Az 1946-ot követő három év ugyanakkor Zathureczky előadóművészetének második nagy virágkorát hozta el. Hangszere Európa szinte valamennyi jelentős zenei központjában megszólalt, számos zeneszerzővel került személyes kapcsolatba, ami repertoárjának kortárs zeneművekkel történt gazdagodását eredményezte, 1948-49-ben Bartók hegedűversenyének sorozatos előadásaival pedig felbecsülhetetlen értékű kulturális missziót teljesített. 1956 novemberében egy rádiófelvétel kapcsán utazott Bécsbe, és onnan továbbutazott az Amerikai Egyesült Államokba, ahol az 1957/58-as tanévtől elvállalta a bloomingtoni Indiana University hegedű tanszakának vezetését. (Gombos László: Zathureczky Ede; http://fze.hu/notable-alumni/-/asset_publisher/fLQ9RSuRgn0e/content/zathureczky-ed/10192.jsessionid=051A1D231089135A5BACC5518E3F8303)

¹⁵ **Augusztai Szanatórium:** a debreceni Tüdőgyógyászati Klinika. A 19. században az európai felnőtt korú lakosság több mint 90%-a esett át valamilyen formában tbc-s fertőzésen, Magyarországon a XX. század első évtizedeiben napi 200 ember halt meg tbc következtében. Sürgető szükség volt a Kelet-Magyarországi régióban is tüdőszanatórium létrehozására. Tüdős Kálmán, Debrecen város egykori tisztiorvosának javaslatára, a Szanatóriumegyesület és a Debreceni Kerületi Munkásbiztosító Pénztár kezdeményezésére, valamint a városi lakosság összefogásával épült meg Jendrassik Alfréd tervei alapján a „Nagyerdei Népszanatórium”, amely akkor a jellegzetes kúrafolyosós struktúrájával korszerűnek számított. Az országban harmadikként, 1914-ben adták át a szanatórium épületét, amely 175 ágygal kezdte meg a tbc-s betegek kezelését. Abban, hogy a „Nagyerdei Népszanatórium” létrejöhett jelentős szerepe volt Augusztai Mária Lujza (1875-1964) osztrák főhercegnő, magyar királyi hercegnének. Szorgalmazására indult el Debrecenben a tüdőbeteg szanatórium terveinek és alapjainak lefektetése, illetve az építési területet Augusztai főhercegnő ajándékozta a város számára. Tiszteletére a megépült szanatórium felvette az Augusztai nevet, melyet a mai napig is látható, de már más intézetként funkcionáló épületkomplexum nevében tovább őriz.

Az Augusztai Szanatórium az I. világháborúban Hadikórházként működött, majd a Debreceni Tudományegyetem Orvosi Kara részére épülő klinikák közül a Belgyógyászati és Sebészeti klinikákat, valamint a Központi Röntgenintézetet helyezték el ideiglenesen. 1926-ban tbc-s sebészeti osztály is létesült és ennek következtében az ágylétszám 320-ra emelkedett. A II. világháború után a szanatórium Állami Tüdőbeteggyógyintézetként működött. Majd TBC Klinika néven a Debreceni Orvostudományi Egyetemhez csatolták, 1968-tól mint Tüdőklinika működött. Az intézet később vegyes profilúvá vált, kiegészült általános sebészeti és szívsebészeti tevékenységgel, ennek megfelelően 1973-tól már az egyetem II. Sebészeti Klinikájaként működött. 1975-ben az Augusztai területén a III. Belgyógyászati Klinika kezdte meg működését. Az 1994-től Szív- és Tüdőklinika néven működő intézet 1999-ben vált szét: a korábbi Szív- és Tüdőklinika jogutódja a Kardiológiai Klinika, a Tüdőgyógyászati Klinika pedig mint önálló új intézmény funkcionál. (Forrás: <http://tudogyogyaszat.deoec.hu/info.aspx?sp=3>)
